

THE TERRITORIAL PROBLEMS AND REGIONAL DEVELOPMENT OF BULGARIA

Abstract: This article is devoted to the consideration of some territorial problems in the Republic of Bulgaria. Proposals have been made for a new structuring of the regions for planning and change in the functional structure of the settlements and respectively the Bulgarian village. Some new trends in regional development related to the spatial development of our national territory have been captured.

JEL: R10, R15.

Author information:

Kamen Petrov

Assoc. Prof. PhD

Department of Regional development,
University of National and World Economy – Sofia

✉ petrovk@abv.bg, kpetrov@unwe.bg

🌐 Bulgaria

Keywords:

regional, development, territory, structure,
economy, level.

Увод

Обект на изучаване на регионалното развитие е територията. В тази територия има формиранни по-малки административни единици от различен ранг. В нашата страна тези обособени територии предмет на нашето изследване са селските територии. В теоретичен и практико-приложен характер те са част от териториалните системи и попадат в полето на регионалната наука.

Връщайки се върху пространственото развитие в териториален план на страната стопанството, селищата, социалната и икономическа инфраструктура, гъстотата и броя на населението не са равномерно разположени. Това се дължи на трите основни фактора, които оказват влияние през различните исторически етапи в развитието на България: природни, исторически и икономически. Ролята на социално-икономическото райониране е да установи различията в териториите и да предложи мерки за тяхното решаване, за по рационално използване на потенциала на ареалите с цел подобряване живота на населението. През последните години в пространствено отношение се забелязват изразени регионални различия и дисбаланси в територията на страната. Наложената необходимост от търсене на по-ефективно териториално устройство минава през призмата на регионалното развитие. Разбира се в условията на коронавируса кризата процеса на електронизация допълнително извежда на преден план регионалната проблематика и необходимостта от иновации на териториално ниво. Дори и в най-отдалечените населени места вече дигитализацията и информационни технологии стават необходимост. В допълнение отделните територии се нуждаят все повече от системни научни анализи, измерване на районната ефективност, състояние на демографския потенциал и други с цел достъпа до средства от европейските програми и провеждането на актуална регионална политика. Така оптимизираното териториално деление трябва да почива в натрупания опит и практика при управление на регионалното развитие в България.

Изложение

Сегашното състояние на областите и общините е олицетворение на социално-икономическото развитие на страната. Съобразно изградените механизми за управление и финансиране общините и областите могат да продължат да функционират, като разликата между големите и малките общини по население вероятно ще се засилва. Причината за това се корени в това, че дадени териториални системи обикновено са изградени от взаимосвързани елементи с природен, демографски, социален, икономически, културен, и екологичен характер. Така в хронологически порядък териториалното и социално-икономическото райониране се развива в две основни направления. На първо място чрез прилагане на практическите умения в териториите за провеждане на целенасочена политика и опит за създаване на оптимален модел на управление. Въпросите за социално-икономическото райониране винаги са били обект на изследване от страна на българската икономическа география. Първите опити за райониране на територията на България е направена от Анастас Бешков през 1934г. Той предлага страната да се раздели на 7 икономически района: Западномизийски, Средномизийски, Източномизийски, Софийски, Пирински, Тракийско-Родопски и Югоизточен. Следващия етап, при който се предлага да има ново икономическо деление е през периода 1952÷1953г. Сформирана научна конференция на БАН с участието на широк кръг икономогеографи изказват становището, че „икономическото райониране на страната не съвпада със съществуващата схема на административно-териториалните единици: „области и общини“. На проведената дискусия акад. Бешков отново предлага схемата за 7 района от 1934 г. Проф. Игнат Пенков поддържа становището, че „административно-териториалните единици „окръзи“, са икономически райони, т.е. има покритие на административните единици с икономическите райони. Друга схема, която се предлага е тази на проф. Тярко Йорданов от 5 икономически района: Северозападен, Североизточен, Югозападен, Маришко-Родопски и Югоизточен. Проф. Христо Маринов предлага страна да се раздели на три района: Северна България, Западна България и Южна България. Интензивни разработвания и проучвания се провеждат през периода 1956-1960 г. Резултатите от изследванията се публикуват в „География на България“ том II през 1961г., и „Икономическо райониране на НРБ“, 1963 г. като се предлагат се общо 10 схеми за райониране, които включват, производства, демографски показатели и социално-икономически дейности и др. Друга схема, която трябва да се разгледа в настоящето изследване е относно пониските йерархична единици: подрайони и микрорайони предложена от колектив на БАН (1983 г.) [12], [4], [6]. Голяма част от икономогеографите разглеждат районите, като формирования, образувани от взаимосвързани подрайони. Всеки подрайон е образуван от различен брой микрорайони с различна степен на социален и икономически статус. За микрорайони се приемат бившите околии, сегашните общински центрове. Изследванията, при които бяха доказани всички по горе изброени йерархични единици, е основно от 1965 г. до 1985г. Като краен резултат от изследванията и анализа се стигна до формирането на 9 социално-икономически района: Югозападен, Западен Горнотракийски-Родопски, Източен Горнотракийски-Родопски, Югоизточен, Североизточен приморски, Североизточен придунавски, Янтренски, Витско-Осъмски и Северозападен, колектив на БАН (1989 г.) [4].

Можем да приемем, че териториалното устройство е важен фактор за управлението на регионалното развитие. В тази посока в приетият през 1999 г. Закон за регионалното развитие дефинират обекта, предмета и целите пространственото и териториално управление на националната ни територия. В Законът за регионалното развитие е формалният белег за нов етап, в който се търси решаването на основните проблеми на политиката на регионално развитие и преход към концептуална, интегрирана, финансово осигурена и публично обявена и наблюдавана регионална политика. Той е насочен към създаване на правила за разпределяне и използване на средствата за регионално развитие и уреждане на отношенията между агентите на регионалното развитие, както и към създаването на условия да се отговори на изискванията

на ЕС по отношение на регионалната политика. На Закона трябва да се гледа не като завършек, а като на начало на продължителен и труден процес. Важно значение в това отношение имат Закона за административно-териториалното устройство, Закона за местното самоуправление и местната администрация, Закона за общинските бюджети и други. Всичко това показва, че в нашата страна водещ е нормативния характер при управление на процесите в регионалното развитие. В това отношение важно е да се приеме и ролята на Европейския съюз при правенето на регионалната политика в България.

Европейската регионална политика и териториалното устройство в България.

Формирането на регионалната политика в рамките на Общността през целия период на своето развитие има за цел да намали структурните диспропорции между регионите в ЕИО/ЕС и да ускори балансираното развитие на териториите в рамките целия съюз. Всички поставени цели и задачи се базират на концепциите за сближаване и икономическо сътрудничество между страните членки. Приета практика в Съюза е създаването на стратегии и осъвременяване на съществуващите договори. В тази връзка ЕИО/ЕС провежда политика за развитие на селските райони за всички страни членки. Селските райони в ЕИО/ЕС заемат повече от 90% от територията и в тях живеят приблизително 60% от населението. Политиката, провеждана от ЕС за развитие на селските райони има за цел да подпомага значителен дял от населението в селските райони на Общността. Голяма част от тези райони са изправени пред големи социални, икономически, екологични и инфраструктурни предизвикателства. Стопанските дейности и действащите предприятия, заетите лица в селските райони, селското и горското стопанство, все още не са достатъчно конкурентноспособни.

Така в България след членството ни в ЕС от 2007 година се наложиха промени в Закона за регионално развитие от 2008г., чрез чийто промени се формират райони на базата на географското им разположение и броя на населението. Райони, които образуват *ниво 1* не представляват административно-териториално единици и са, както следва:

1. Район "Северна и Югоизточна България", включващ Северозападния район, Северния централен район, Североизточния район и Югоизточния район;
2. Район „Югозападна и Южна централна България”, включващ Югозападния район и Южния централен район.

Районите, които образуват *ниво 2*, не представляват административно-териториални единици и са с териториален обхват, както следва:

1. Северозападен район, включващ областите Видин, Враца, Ловеч, Монтана и Плевен;
2. Северен централен район, включващ областите Велико Търново, Габрово, Разград, Русе и Силистра;
3. Североизточен район, включващ областите Варна, Добрич, Търговище и Шумен;
4. Югоизточен район, включващ областите Бургас, Сливен, Стара Загора и Ямбол;
5. Югозападен район, включващ областите Благоевград, Кюстендил, Перник, Софийска и София;
6. Южен централен район, включващ областите Кърджали, Пазарджик, Пловдив, Смолян и Хасково.

На базата на тази класификация Република България се разделя на три нива:

NUTS1 обхваща двете териториални зони на Северна и Югоизточна България и Югозападна и Южно централен район;

NUTS2 обхваща шестте статистически района (Северозападен, Северно централен, Североизточен, Югоизточен, Южно централен и Югоизточен район) ;

NUTS3 с 28 административно териториални области. На локално ниво LAU1 264 общини, като 231 спадат към селски райони (към 2014 г.).

Трябва да се подчертае, че интерес към регионите и по-специално, към регионалистиката имат от по-големите страни на Западна Европа, Германия, Франция, Италия, Англия и др. Активизиране на „регионалните идеи“ на Стария континент се отчита през 1996 г., когато в този период в Европа има над 300 региона с различна територия, политическо и административно управление с население над 400 млн.д. В приетата „Декларация на регионализма в Европа“ е залегнала идеята „далечните“ региони да представят в институционни рамки своите страни. Инициатор на това събитие се явява Асамблеята на регионите в Европа, като стремежът е да се утвърди „Декларацията“ не толкова за Европа, колкото извън нея.

Важен дял на регионалната политика в рамките на Европейския съюз заемат селските райони. В литературата понятието „Селски райони“ се разглежда индивидуално, като се има предвид тяхната специализация, насочена към развиването на дейности свързани със аграрното стопанство. Формирането на селските райони се осъществява под въздействието на определени фактори: местоположение, агроклиматични, екологични, социално-икономически, геодемографски, политика за формиране, инфраструктурни и др. Тези райони са в непрекъснат процес на промени и развитие в зависимост от тяхната локализация, близостта до голям социално-икономически център, урбанизирани зони, наличие на техническа и социална инфраструктура и др. По отношение на терминологията и формирането на понятието „Селски райони“, има различни тълковния и становища. Според Маджарова (2000) това са райони „...в който селскостопанските работници заемат относително висок дял от населението и живеят в тях и преобладава селския начин на живот...“ [9]. Тези райони се описват като територии с по-слабо развита техническа и социална инфраструктура, липса на капитали, ниска производителност на труда, влошени социални дейности и по-нисък стандарт от средния за страната. Ролята на общински център се изпълнява успешно в даденото село или в по-малкия град в съответната административна единица, определена чрез законови разпоредби.

В Европейския съюз за селски райони се приемат териториални единици, които имат гъстота на населението до 100д/км² или относителен дял на селскостопанска заетост, равна или два пъти по-висока от средната за Общността, за която и да е година след 1985 г. Развитието в социално-икономическата област на определена страна от ЕС се отразява върху цялостното развитие на селските райони.

Прилагане на политиките за регионално развитие в България

В методологическо отношение към регионалното развитие може да се подходи чрез съставяне на интегрална оценка в определен пространствен и териториален обхват. Този подход ни дава основание да изведем пространствена обща оценка за ситуацията в дадената единица (община, населено място) като сума от индивидуалните оценки на показателите им. Това задава възможност чрез измерването на регионалното развитие да се рамкират съответните общности дефицитите в социално-икономическото развитие на отделните териториални единици. Следователно чрез регионалното развитие може да се извърши вертикално разчленяване на териториалното устройство на съвременната национална държава с цел да се разкрие степента на икономически връзки между тях и се направи характеристика на средата. Това може да стане като се определят зоните на гравитация и ролята на големите селища и селищни структури при тяхното функциониране и състоянието на регионалната икономическа система. В тази посока важно значение може да има правилното типизиране и функциониране на районите въз основа на концепцията за полюсното развитие в съответствие с националната и регионалната локация и развитие.

За всяка страна може да се разкрият съответните типове райони: хипертрофирани, силно индустриализирани, слабо индустриализирани, високо урбанизирани, райони с доминиращи малки населени места и дисперсна локализация на населението, транспортни райони, райони с

периферна икономика, специфични функционални райони (аграрни, индустриални, туристически, планински) и др. и да се провежда съответната регионална политика. Това води до още една необходимост, че за оценка на пространственото развитие показателите трябва да се изведат поне на две групи. Така нека да приемем, че в регионалното развитие има основни и допълващи показатели. Подобно разделение може да бъде изведено в зависимост от целите на категоризацията или поради специфичните им особености да разграничават обектите (общини и населени места). Този процес несъмнено трябва да бъде свързан със структуриране на информационна база данни, в която да има натрупани първични данни. Втората стъпка е привиждането на показателите в единна скала, чрез определяне на базова интегрална оценка за всяка една от общините и всяко населено място, както и формиране на групи и категории териториални общности. На практика за да се премине към анализ на резултатите и предложения за категоризация да съответства на определените критерии и показатели с необходимите първични и производни стойности на показателите да бъдат измерени и остойностени. Това налага да се изведат съответните модели на интерпретация на данните. Така регионалното развитие може да има съответния кибернетичен модел изразяващ се в установяване на връзките (прави и обратни) и регулациите в определен териториален обхват на организираната и саморегулираща се система. В тази посока регионалното развитие може да се възприема като процес, който се подчинява на общи закономерности, независимо от характера на средата, независимо от това, дали става дума за управление в живата природа, в неживата природа или обществото. Така от теоретична гледна точка регионалното развитие е свързаност с функционирането на управлението в сложните динамични системи, абстрахирайки се от техните съдържателни характеристики. Регионалното развитие доказва, че системите се характеризират с непрекъснати изменения, сложност на структурата и повишаване или намаляване степента на стабилност на съществуването си в зависимост от количеството информация в тях. в тази посока регионалното развитие е призвано да бъде необходима съставна част от самоуправляващите се системи. Използват се първични данни от институциите, поддържащи или източници на специфичната информация. Където е необходимо, се извършват предварителни анализи и пресмятания с използването на стандартни статистически изчисления включително с прилагането на геопространствени анализи.

При формирането на базата и при следващи изчисления за общините и населените места се използва Единния класификатор на административно-териториалните и териториални единици (ЕКАТТЕ), поддържан от НСИ. При липса на данни за някои от показателите за всички единици, този показател се изключва от по-нататъшен анализ или се вземат данни от предходни години, ако това е възможно. При липса на данни за част от единиците (общини и/или населени места) за някой от показателите, се използват средни или приближени стойности. Приема се, че базата е формирана и всички показатели са остойностени, когато за всяка община или населено място са попълнени данните за всеки един от показателите.

На практика регионалното развитие е призвано да характеризира схемата или модела на развитие на страната като цяло. Това предполага значително ниво на децентрализация и обвързаност на системата за управление с възможните ресурси за реализацията на съответните мерки и политики. В голяма степен управлението на регионалното развитие изисква определянето на приоритети за всяка отделна териториална общност – съответното автономно пространство в търсене на реализиране на потенциала и сравнителните преимущества за по-добро участие в националните и международните пазари в глобалната рамка на националната стратегия на развитие.

Фокусиране на регионалните проблеми върху Северна България

В териториално отношение Северна България е разположена северно от главното било на Стара планина, което условно разделя страната на северна и южна част. Северната граница

е изцяло с Румъния. Простира се от устието на река Тимок до нос Картал на Черно море. В участъка от устието на река Тимок до Силистра е по талвега на река Дунав в продължение на 470 км. По течението на реката има 48 острова, които са в територията на България. Общата им площ е около 85 – 90 km². Най-големият е остров Белене. Той е с площ около 41 km². От Силистра до нос Картал, границата е сухоземна. Този участък е с дължина 139 км. Западната граница на Северна България е с Република Сърбия и тя минава през Стара планина (Берковска, Чипровска и Свети Николска планина), Белоградчишкия проход, Бабин нос, прохода, Връшка чука и по талвега на река Тимок до устието ѝ на река Дунав. На изток Северна България граничи с Черно море. Площта на Северна България е 48 495,1 km², а населението към 2018 г. е 2 455 507 души (55,05 души/km²).

В исторически план днешна Северна България заедно с останалата след 1918 година в Румъния Северна Добруджа е историческата област Мизия, една от трите – заедно с Тракия и Македония – историко-географски области, в които първоначално през 9-10 век, а по-късно и през 19 век се оформя българската нация.. В природогеографско отношение релефа е сравнително еднообразен, в по-голямата си част равнинно-хълмист. Той включва от юг на север на първо място Предбалкан, който осъществява прехода от Дунавската равнина към Стара планина, която се простира паралелно през страната, от устието на река Тимок до нос Емине, като разделя България на Северна и Южна. Дунавската равнина се поделва на три части – западна, средна и източна, граници на които са реките Вит и Янтра. Дунавската равнина е хълмиста местност, чиято максимална височина достига до 502 m (връх Търнов дял в Шуменското плато). Важна част от Северна България заема и Южна Добруджа, която се дели на две части по виртуалната линия между с. Стожер и с. Росица – равнинно източно плато и хълмиста западна част на Добруджа. Средната надморска височина на равнинна Добруджа е около 230 m, а бреговата ивица е стръмна. Характерна и уникална част на добруджанското крайбрежие е редуването на влажни и степни зони, което го прави особено интересно за специализиран туризъм.

По отношение на климатичните особености на Северна България преобладава преносът на въздушни маси от запад. При меридиалния пренос на въздушни маси през различните месеци от годината има редуване на северна или южна посока, без някоя от тях да преобладава. Налице е изразено намаление на годишния брой на циклоните, най-вече в Североизточна България. Броят на циклоните също така значително намалява през януари, юни и ноември. Това се дължи на разширяване на обхвата на основни антициклонални центрове като Азорския максимум и Сибирския максимум. Същевременно меридиалният индекс понижава своите стойности през всички месеци от годината. Това води до увеличение на северния компонент при преноса на въздушни маси. В резултат на което имаме увеличение на преноса от северозапад през зимата, което води до затопляне в Северна България, до обилни снеговалежи в западната част и засушаване в източната част. От друга страна увеличение на преноса от североизток през лятото, появата на кратки обилни дъждовни периоди. Така по отношение на регионалното развитие в Северна България имаме наличие на подходяща среда за развитие на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост.

Територията на региона включва Северозападния, Северния централен и Североизточния райони за планиране. В административно отношение Северна България включват 14 области и 122 общини. Може да се приеме, че основен движещ сегмент на териториалното устройство в Северна България се явява местното самоуправление. Общината представлява единство на функционално обединени населени места и междуселищни територии, обособена социално-демографска система. В редица икономикогеографски публикации се акцентира, че на общинско равнище пространствените различия рязко нарастват. Така повечето изследователи споделят виждането, че общините в Северна България са по-слабо развити от Южна България. От друга страна в голяма степен причината дефицитите главно е свързано с липсата на ясен

геоикономически профил на Северна България, както и формирането на силни регионални икономически ядра, които да са двигатели на развитието в северната част на страната. Този проблем може да се минимизира ако се създадат условия за изграждането на регионално ниво на самоуправление, както и създаването на 5 геоикономически центъра в лицето на градовете Видин, Плевен, Велико Търново, Русе и Варна, които да бъдат двигателите на развитието на Северна България. Допуска се, че на тази основа, съответната регионална структура на управление ще може да реализира самостоятелно крупни инвестиционни проекти, които заедно със насърчаването на монопрофилирането на повечето общини и структурирането в тях на по една дузина малки и средни предприятия, които да създадат условия за повишаване на БВП на човек от населението в малките общини на Северна България.

Друг важен компонент оказващ влияние върху регионалното развитие е населението. В Северна България е концентрирано 36% от населението на България. По-големи градове са Варна, Русе, Плевен, Добрич и Шумен. През последните 20 годни се забелязва тенденция за дисбаланс в териториалното разпределение на населението между Северна и Южна България. През 2018 г. населението в Северна България е 35.2%, докато през 2050 г. ще е 31.3% от общото население на страната, или намалението ще е с 3.9%. През последните години само няколко областни центъра в Северна България са увеличили броя на жителите си като това са само градовете Варна, Велико Търново и Търговище. Същевременно някои от областните центрове в Северна България губят население, например Русе през 2018 г. губи - 1223 души. Сред другите градове с намаляващо население са Плевен - с 947 души, Добрич – 918, Габрово – 808 души. Населението на Видин също е намаляло с 612 жители., а на Враца - 503 души. С по-малко но негативната тенденция е същата при града Ловеч населението е намаляло с 455 жители, а на Силистра - с 423. През 2018 година още няколко областни центрове бележат спада на населението като Монтана - 355 души, Разград 346 жители и Шумен 337 жители. Тази негативна тенденция може да се види и при някои важни общински центрове в Северна България, например в Свищов населението е намаляло с 985 души, в Лом с 394 души, Горна Оряховица -296 души, Троян – 253 души, Попово-210 души и Белене с 203 души. Влошената демографска картина допълнително извежда като потребност извеждането като приоритет провеждането на политики за регионално развитие. Необходимо е да се търсят решения с оптимизиране на общините и областите в страната.

Очевидно е, че реформите са необходими, но дали ще изберем модел на намаляване на общините или тяхното прегрупиране е политическа задача, която регионалистите могат да решат с нужните аргументи. Видно е, че Северна България е най-засегната от трансформацията и промените в България. Решенията трябва да имат положителен знак и да задават бъдеще и да имат социално-икономически потенциал. В допълнение важно значение има и сегашното състояние на пространствената организация (планировъчната структура). Тя е в пряка зависимост от съществуващата структура на селищната мрежа и разселването на населението и оценка на неговият потенциал. Така за да определим тенденциите в регионалното развитие на Северна България е необходимо да се осъществят териториално устройствени промени, които да отговорят на новите потребности на населението и селищата. Примерът със Северна България може да бъде разгледан аналогично и с Южна България, където в повечето териториални единици има сходни проблеми. Търсенето на нови възможности са ново социално-икономическо райониране и изграждане на тристепенна система за управление в България може да бъде стъпка в правилната посока. Безспорно в тази посока е значението на регионалното развитие, което трябва да бъде изведено като същински национален приоритет, който да зададе тренда към модернизацията на регионите в България.

Изводи

Регионалното развитие е наука за управлението, администрирането и икономиката на територията. За да се развива една територия, за да се подпомогне решаването на икономически и социални проблеми в територията. Според нас селата и малките градове (по население), оставащи извън националната дефиницията за селски райони трябва да се ползват със същите права и възможности за реализация на социални, икономически и финансови програми. Страната се нуждае от оптимизиране на регионалното управление основно поради създадените се особености в териториалното устройство и очертани дисбаланси.

Чрез извеждането на ново териториално деление, както и събиране на паспортизирани данни и индикатори за наблюдение и оценка ще можем да изведем в перспектива новите приоритети пред регионалното развитие. Това означава подпомагане и приоритетно развитие на райони и административни единици, които могат да се превърнат в локомотиви на прогреса и развитието. Подобряване на регионалното развитие може да насърчи реализацията на нови и жизнени проекти в населените места и селищата изпитващи трудности в своето социално-икономическо развитие.

References:

1. Dimov, N. 2006: Problemi na samoorganizatsiyata i sinergizma v regionalното развитие na Bulgariya, V Sb.: Balgarskoto obshtestvo pred prisaedinyavane kam Evropeyskiya sayuz, Fondatsiya „Fr.Ebert” – Institut po Sotsiologiya, BAN, Izd. „Iztok-Zapad”, Sofia.
2. Dimov, N., Kr. Stoyanova. 2015: Regionalnost, neravenstva i rayonirane na natsionalno prostranstvo: stalbove za razdvizhvanе i efektivna politika, V Sb.: Evropeyski praktiki i natsionalni refleksii v planiraneto, Svishtov.
3. Dzhildzhov, Al., V. Marinov. 1998: Politikata na regionalno развитие v protsesa na prisaedinyavane kam ES. Sravnitelен pregled. IEWS, FRMS, Sofiya.
4. Fizicheska i sotsialno-ikononicheska geografija na Bulgariya. 2002: Izd. “ForKom” Sofiya.
5. Geshev. G. Problemi na regionalното развитие i regionalnata politika v republika Bulgariya. Sofia, 175 p.
6. Karastoyanov, S., i dr. 2001: Regionalna geografija na Bulgariya: Rayoni za planirane - kratka karakteristika, Sofiya: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski.
7. Kolev, B. 2008: National geographic space of Republic of Bulgaria. Heron Press, Sofia, 123 p. (Bg)
8. Kolev, B. 2008: Natsionalното географско пространство на Република България. Izd. Heron Pres, S., 123 p.
9. Madzharova, S. 2000: Selskite rayoni v Bulgariya: Sashtnost i klasifikatsiya, Sofiya – Universitetsko izdatelstvo-Stopanstvo.
10. Patarchanov, P. 2005: Teoretiko-metodologichni osnovi i развитие na regionalните географски изследвания. – GSU, kniga 2 – Geografija, t. 97.
11. Patarchanov, P., Em. Patarchanova, V. Zarkov. 2018: Neobhodimostta ot nova logika v regionalizatsiyata na natsionalното пространство. Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodnata nauchno-prakticheska konferentsiya „Bulgariya na regionite’2018“. UARR, Plovdiv.
12. Teritorialno proizvodstveni kompleksi v Yuzhna tsentralna Bulgariya. 1983: Izd. BAN, Sofiya.
13. Vasileva, El., G. Nikolov. 2017: Usavarshenstvane na politikite za ikononicheskoto развитие na regionite" Sbornik dokladi ot natsionalna nauchna konferentsiya "Regionalna ikononika i ustoychivo развитие", NII-IU-Varna.